

УДК 94 (477) «С. Петлюра»

Сергійчук В. І.,

e-mail: serhijchuk@ukr.net, ORCID ID:

д.і.н., проф., завідувач кафедри історії світового українства, Київський національний університет імені Т. Г. Шевченка, академік НАН України, м. Київ

СИМОН ПЕТЛЮРА ЯК ВЕЛИКИЙ ДЕРЖАВНИК СОБОРНОЇ УКРАЇНИ

Анотація. У статті розглянуто загальні положення щодо діяльності Симона Петлюри як державника, політика, військовика, безкомпромісного борця за незалежність України. Симон Петлюра розбудував українське військо, українські патріоти йшли за ним, хоч знали, що боротьба за Україну – важка і на довгі роки. Він до останньої можливості боронив Київ, давши можливість українським дипломатам підписати в Бересті мирний договір з Центральними державами, що означало визнання незалежної України. С. Петлюра не був прихильником того, аби німці йшли в Україну, а лише вимагав, пропустити дивізії синьожупанників, які були сформовані з полонених українців у таборах військовополонених у Німеччині й Австро-Угорщині. Зусиллями цих свідомих, добре вишколених і організованих частин можна було б вигнати з теренів України російських більшовиків і відновити законну владу Центральної Ради. Він був категоричним противником угоди з німцями, висловлюючись про неї негативно перед своїми старшинами. Тверда позиція С. Петлюри в обстоюванні організаційних принципів створення Револуційної української партії (РУП) – висунула його в лідери цієї політичної сили.

Ключові слова: С. Петлюра, мазепинство, Кубань, Револуційна Українська Партія (РУП), Український генеральний військовий комітет, Українська Народна Республіка, Антанта, Директорія.

Serhiychuk V. I.,

e-mail: serhijchuk@ukr.net, ORCID ID:

Doctor of History, prof., Head of the Department of history of the world ukrainians, Taras Shevchenko National University of Kyiv, academician of NAS of Ukraine, Kyiv

SYMON PETLURA AS GREAT STATESMAN OF UKRAINE

Abstract. The article deals with the general provisions concerning the activity of Simon Petliura as a statesman, a politician, a soldier, an uncompromising fighter for the independence of Ukraine. Simon Petliura built the Ukrainian army, the Ukrainian patriots followed him, though they knew that the struggle for Ukraine was difficult and for many years. He defended Kiev to the last opportunity, allowing Ukrainian diplomats to sign in Brest a peace treaty with the Central Powers, which meant recognition of an independent Ukraine. S. Petliura was not an advocate for the Germans to go to Ukraine, but only demanded that they miss the divisions of the blue-tailed men who had been formed from captive Ukrainians in prisoner-of-war camps in Germany and Austria-Hungary. The efforts of these conscious, well-trained and organized units could be expelled from the territory of Ukraine by the Russian Bolsheviks and restore the legitimate power of the Central Rada. He was a firm opponent of the agreement with the Germans, speaking about it negatively in front of his commanders. S. Petliura's firm position in upholding the organizational principles of the creation of the Revolutionary Ukrainian Party (RUP) - put him in the leadership of this political force.

Keywords: S. Petlura, I. Mazepa, Kuban, Revolutionary Ukrainian Party (RUP), Ukrainian General Military Committee, Ukrainian People's Republic, Entente, Directory.

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-8510-2019-16-05>

Постановка проблеми. Привид мазепинства після Полтавської битви 1709 року понад два століття лякав ревнителів російської національної ідеї. Воно як самовираження українського сепаратизму настільки наганяло страху імперським великоросам, що вони навіть заборонили 1914 відзначати 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка, бо це, мовляв, буде переглядом українсько-мазепинських сил, що вважають себе окремішнім європейським народом з правом власної держави під синьо-жовтим прапором.

Виклад основного матеріалу дослідження. Однак у 1917 році російські великодержавні шовіністи заклали від нового переляку: виявляється, в лавах українців з'явився новий провідник, який не тільки підхопив мазепинський стяг боротьби за волю рідного народу, а й розпочав енергійно втілювати в життя найголовніший заповіт Мазепи: «Же через шаблю маєм право!»...

І це надзвичайно налякало Москву: до нагромадженого духовного потенціалу відтепер в російській армії й на флоті творилися під його опікою збройні відділи українства. Цей невійськовик Симон Петлюра, виявляється, може сам прибути в Ставку Верховного Головнокомандуючого як голова Українського Військового Генерального комітету і вимагати від імені української збройної сили.

Як не дивно, але царські генерали і міністри змушені коритися, оскільки перед ними вже не мазепинці, яких можна було ляяти заочно скільки завгодно, а озброєні петлюрівці. Відтак і зроджується в найширших українських масах сподівання на успіх визвольного здвигу, а в його противників люта ненависть до цієї зовні скромної і непоказної цивільної людини, висунутої озброєним людом у провід національної армії.

Зі своїми першими соратниками Симон Петлюра розбудовував українське військо, свідченням чого десятки його наказів і розпоряджень, звернень і листів. А ще тисячі тих українських патріотів, що потім прилучалися до святої справи – їх треба також пам'ятати, бо вони йшли за Петлюрою, хоч знали, що боротьба за Україну – важка і на довгі роки. Йшли, хоч знали, що багато хто не вірив, що українцям вдасться здобути власну державу.

Але Україна мала Петлюру, який у найскладніших ситуаціях вислуховував підлеглих, а потім ухвалював рішення. Скажімо, коли його усунули з посади організатора українського війська, яке, до того ж, Центральна Рада безвідповідально розпустила й залишила Україну без збройної сили перед агресією більшовицької Москви, він не залишився осторонь справи захисту рідної землі – погодився очолити створення Гайдамацького Коша Слобідської України, щоб зупинити ворога на сході.

Тоді патріотичні вояки вносили різні пропозиції: піти в Галичину, в пінські болота, в Білу Церкву – центр руху вільного козацтва, але Петлюра мовчки не погоджувався з цими пропозиціями. Від одного з учасників наради надійшла нова пропозиція: підірвати залізницю, всіма способами затримати просування червоної армії Муравйова на Київ, загону кинутися назад, придушити повстання, звільнити Центральну Раду, після чого зустріти ворога на березі Дніпра. З цим планом Петлюра погодився цілком.

До останньої можливості Симон Петлюра боронив Київ, давши можливість нашим дипломатам підписати в Бересті мирний договір з Центральними державами, що означало визнання незалежної України. Потім він на чолі українського війська повернеться до столиці України, визволяючи її перший раз від більшовиків.

У той час, коли в Бересті відбувалися переговори з німцями, Петлюра наполягав, аби німці не йшли в Україну, а лише пропустили дивізії синьожупанників, які були сформовані з полонених українців у таборах військовополонених у Німеччині й Австро-Угорщині. Завдяки цим свідомим, добре вишколеним і організованим частинам можна було б вигнати з теренів України російських більшовиків і відновити законну владу Центральної Ради. Однак німці добре розуміли, що таке організоване українське військо буде на заваді їхніх колонізаційних планів, відтак у Ковелі роззброїли більшу частину наших національних підрозділів, дозволивши просуватися далі лише двом дивізіям.

Виходячи з цього, Симон Петлюра був категоричним противником угоди з німцями, висловлюючись про неї негативно перед своїми старшинами. Напередодні прибуття німецьких ешелонів до Коростеня він зібрав їх на нараду в своєму штабному вагоні й заявив: «Чого я не бажав для України, те сталось. Завтра німецькі ешелони вирушають на столицю України. Мої дорогі вояки! Я відходжу від вас, бо не можу командувати Гайдамацьким Кошем, який би допомагав німцям окупувати Україну»¹.

Слова Петлюри справили гнітюче враження на українських старшин. Відтак вони почали навперебій умовляти його залишитись на чолі рідного війська аж поки не буде звільнено від більшовиків столицю України. Зрештою, вояки його переконали: «Ми Київ залишили – ми його й здобудемо!»².

Чи все це – випадок, чи закономірність творення нового політичного провідника, з яким наша нація буде пов'язувати своє визволення. І ось тут треба проаналізувати перші кроки Симона Петлюри на

політичному шляху. А вони засвідчать, що цей уродженець Полтави вже з юнацьких літ прилучився до українського національно-визвольного руху, що з нього виростає цілеспрямований провідник революційних мас.

Це особливо чітко проявилось на початку 1905 року, коли він зі своїм земляком Прокопом Понятенком змушені були тікати з Кубані. Справа їхня була дуже проста і звичайна для революційних буднів: вони «провалилися» і мусіли тікати з Катеринодару, маючи намір дістатися до Львова, в чому повинен був допомогти їм ЦК Революційної Української партії. Опріч того, Чорноморський комітет доручив їм познайомити ЦК зі станом і перспективами партійної праці на Кубані та переказати, що він не тільки солідаризується з національним курсом ЦК партії, а вимагає ще більшого загострення того курсу. При цій нагоді вони мали найпильніше придивитися, як проводиться партійна праця в Києві та повідомити про це катеринодарців. Познайомившись з працею усіх київських партійних установ та відвідавши декілька лекцій і зборів, вони висловили від себе і від Чорноморського комітету свої міркування³.

Невдовзі обидва представники Кубані поїхали до Львова, де тоді намічався черговий з'їзд РУП. Як відзначається в документах того часу, «усім делегатам, які вперше приїхали з України, впало в око досить ізольоване становище С. Петлюри і П. Понятенка. Закордонці, тобто галичани, ставилися до них з недовір'ям, як до націоналістів»⁴.

Однак треба зазначити, що національна лінія партійної праці швидко захопила в більшій чи меншій мірі всі комітети партії, й це не лишалося таємницею для Закордонного комітету, котрий чимраз більше піддавався впливові російської соціал-демократії. В закордонній організації РУП у Львові тоді головну роль відігравали Євген і Катерина Голіцинські, Олександр Скоропис-Йолтуховський, Маріян Меленевський, П. Канівець, М. Ткаченко. На невпинний зріст «націоналізму» в партії дивилися вороже. Отож не було дивиною, що приїзд С. Петлюри і П. Понятенка до Львова з автентичними інформаціями про систематичну роботу в національному напрямі та радикальну зміну настроїв не тільки в комітетах серед керманічів, але й серед мас, надзвичайно сполохав усіх закордонців. Цей сполох ще збільшився після подорожі члена Закордонного комітету Меленевського до Києва наприкінці 1904 року. Басок найбільше серед членів Закордонного комітету заступав тоді думку про необхідність сполучення РУП з російською соціал-демократією. Саме його інформація спонукала Закордонний комітет скликати на Різдяні свята 1905 року з'їзд РУП у Львові⁵.

Злука з РСДРП, зрештою, визнавалася Петлюрою та його однодумцями – М. Поршем, В. Винниченком, П. Понятенком, Василем Мазуренком, В. Баланиним, М. Сахаровим за умови погодження останньою і на автономію України, національно-організаційного принципу окремих соціал-демократичних партій та перебудови спільної партії на федеративних началах. Крім того, вони заявляли, що організація українського робітництва мала бути справою винятково української соціал-демократії, тобто єдиним представником українського пролетаріату мала бути тільки українська соціал-демократія. Закордонці ж (Меленевський, П. Канівець, М. Ткаченко, М. Коренецький, О. Скоропис-Йолтуховський, Віктор Мазуренко, Є. Голіцинський і К. Голіцинська) пропонували сполучення з російськими меншовицькими соціал-демократами, погоджуючись і на втрату власної організаційної самостійності. Зрозуміло, що такий підхід виключав розв'язання партією національного питання, обмежуючись крайовою самоуправою⁶.

У підсумку все закінчилося тим, що невизнання мандатів окремих делегатів призвело до розколу з'їзду, відтак обмежилися конференцією, яка ухвалила скликати з'їзд по-новому. А закордонці пішли на переговори з російськими меншовиками, перетворившись в Українську спілку⁷.

Тверда позиція Симона Петлюри в обстоюванні організаційних принципів творення РУП - першої української партії на Наддніпрянщині, що проявилось протягом усіх днів з'їзду, одразу ж висунула його в лідери цієї політичної сили. Особливого авторитету йому додав такий цікавий інцидент: коли закордонці залишили з'їзд, усе партійне добро – каса, склад літератури, партійний архів і бібліотека – опинилося в їхніх руках. Передати це майно вони відмовилися. Тоді на тісній нараді вирішено було забрати партійну власність «революційним способом». До проведення цієї акції добровільно згодився С. Петлюра, що вже чи не найкраще знав місцеві обставини, й він блискуче провів цю операцію за допомогою ще двох товаришів, забравши все, що належало РУП, з приватного помешкання одного з членів Закордонного комітету⁸.

«В тих розмовах з Петлюрою, – свідчить М. Порш, – я помітив, що він великими кроками поступав у своїм розвитку. Набував щораз більшої самостійності в своїх поглядах та рішучості в обороні своїх думок. Взагалі вироблявся на доброго революціонера і партійного робітника. Він багато читав, працював у нашій партійній пресі і в пресі галицьких товаришів. Приймав живу участь у зборах і нарадах галицьких товаришів, присвячених справі відбудови соціал-демократії в Галичині. Тут розвився той самий процес, що

й і в РУП, процес усамостійнення або «українізації» с. д. східної Галичини, супроти впливу польської соціал-демократії»⁹.

Тобто саме під впливом Петлюри розпочинається процес окреслення власне українських позицій у тодішній соціал-демократії, утвердження переконання, що провідна роль в національно-визвольному русі має належати Великій Україні, Наддніпрянщині, що, до речі, не всі розуміли ще в Галичині. Про це свідчить такий факт: Августин Штефан мав у Відні в 1915 році розмову з Кирилом Трильовським, який заявив: «Ми хочемо обновили Галицько-Волинську державу під назвою Західно-Українська Народна Республіка. До неї мають належати Галичина, Волинь, Буковина та Угорська Україна.

- А що з Києвом?

- Само собою. Ми хочемо з'єднання всіх українських земель, до матері, до Київської Русі в одну державу. Але в Київській Україні ситуація є непевна, і тому злуку треба відсунути на пізніше.

- Не думаю, що в Мароморощині будуть любити Україну без Києва.

- Соборну Україну проголосимо, коли прийде на те час. А ви в Угорській Україні говорите про Соборну країну, тобто відразу про Київ»¹⁰.

Свій організаторський талант Симон Петлюра засвідчив особливо в 1917 році, коли його обрали головою Українського генерального військового комітету. Вже через кілька днів після цього в Києві в ставці Брусилова відбулася нарада з військовим міністром Керенським щодо формування українізованих частин. Погодилися з тим, що на Південно-Західному фронті буде створено три корпуси, в яких зведуть українців, а потім ці з'єднання назвуть українськими. Загальне перекомплектування армії за національною ознакою в даний час визнано недоцільним¹¹.

У листопаді 1918 Симону Петлюрі волею Всевишнього й українських повстанців буде доручено знову визволяти Київ – тепер уже від проросійських гетьманців. І це завдання буде виконано. І знову він як визволитель на чолі війська входить до древньої столиці України, приймає військовий парад на честь Дня злуки. А після того він з балкону губернської земської управи скаже такі слова: «Не час тепер радіти, гучно святкувати перемогу і виголошувати «слава». Ми ще не перемогли. Ворог чигає на нас з усіх сторін, і перед нами — тяжка, довга, кривава боротьба. Мусимо напружити всі сили, посвятитися всі тяжкій, надзвичай відповідальній перед батьківщиною і народом праці, змогти належно упорядкувати внутрішнє «життя держави, зорганізувати міцну армію і дати відсіч ворогам. Тоді, коли ми дійсно осягнемо справжню й остаточну перемогу, будемо мати час на гучні і радісні святкування. Тоді і я разом з вами буду виголошувати «слава» самостійній, вільній, великій Україні»¹².

Тому до його війська продовжували прибувати українці, імена яких залишаються для історії з наказів Головного Отамана. Петлюрі вірили, бо говорив мало, а більше діяв, показуючи власний приклад відданості Батьківщині й маючи глибоке переконання, що з більшовиками у нас не може бути згоди. Хто б на півночі не прийшов до влади, вважав він, вони будуть пертисся в Україну. Самостійності України Москва ніколи не визнає. Росіяни ніколи не подякують за хліб, який вони їдять, будуть сіяти анархію, вчиняти різні заколоти, займатися саботажем, провокаціями й спекуляціями.

Зима 1919 року була дуже важкою для української державності. Обидва уряди не володіли своїми столицями – наддніпрянці перебралися до Вінниці, а наддністрянці – до Станіслава. Відтак українську справу вирішила взяти до своїх рук Антанта, приславши до Галичини свою місію на чолі з французьким генералом Бартелемі.

Українська делегація на переговорах з представниками Антанти 26 лютого 1919 року запропонувала за лінію розмежування з поляками ріку Сян. Водночас поляки виставили таку ж лінію по Збручу, а опісля ніби поступилися задля компромісу, зажадавши розмежуватися по лінії гора Попада – Калущ – Галич – Рогатин - Перемишляни - Буськ - Берестечко. Зрозуміло, що це не могло задовольнити українську сторону, відтак переговори закінчилися безуспішно.

Наступного дня коаліційна комісія поїхала до Ходорова, де мала можливість дізнатися про погляд на цю справу Головного Отамана Симона Петлюри, який спеціально приїхав до Галичини, аби досягти максимально можливого результату.

Українській і польській делегаціям було вручено ухвалу коаліційної місії з означенням демаркаційної лінії, що тягнулася від кордону Галичини вздовж Західного Бугу до впадіння в нього Язениці і далі по адміністративній межі між Жовківським і Кам'янсько-Струмилівським повітами, потім кордоном між Кам'янським і Львівським, Перемишлянським і Львівським, Бібрським і Перемишлянським і від Миколаєва східним кордоном Дрогобицького й Турківського округів.

До карти прикладалися проекти договорів про перемир'я, обмін полоненими, тимчасове влаштування правних відносин в обох областях тощо. Окремою постановою передбачалася доставка українцям з Борислава за окрему плату нафтопродуктів, що принесла б їм стільки доходів, як у січні 1919.

Відповідь представники Антанти хотіли одержати до восьмої ранку 5 березня. Однак уже 2 березня Рада державних секретарів Західної області УНР після заслухання звіту делегації без обговорення вирішила відкинути пропозиції Антанти. Така позиція галичан змусила Головного Отамана Симона Петлюру покинути Західну область УНР, але через кілька місяців залишили ці терени і вояки УГА – все сталося так, як і передбачав французький генерал Бартелемі, миротворча місія якого через непоступливість українців провалилася. Зрештою, українці втратили все на десятки років.

«Гверезіші з Галичан, – писав О. Бабій, – гостро відчують неморальність такого явища: одна держава — два уряди, одна Україна — дві армії: Галицька і Наддніпряньська. Замість стреміти від першої хвилини до цілковитого злиття всіх земель, усіх військових відділів у один організм, — у Галичині виростає дикий культ «Галицького Стрільця» і думка Галичан кружляє коло Львова, не цікавлячись долею Наддніпрянщини й не орієнтуючись у хаосі подій на Сході. Галицький Стрілець, знаючи, що його армія й уряд творять якийсь окремий організм, починає відмежовувати себе від «Наддніпрянця». Селянство ділить армію на «наших» і «закордонців», на Збручі стоять сторожі Галицького Уряду, мов на кордоні чужої держави. І ось тут лежить джерело трагедії й корінь цього конфлікту, який довів нарешті до повного розриву між політикою У. Н. Р. й Галичиною»¹³.

Аналізуючи історичні паралелі, переконуємося, що Симон Петлюра врахував помилки нашої першої політичної еміграції – мазепинської, яка після смерті свого провідника на чужині частково розсіялася по Європі, а більшістю повернулася в лоно Російської імперії, де згодом і була донищена. Враховуючи це, він активно боровся проти поворотчиків, зміновіхівства, а то й проти відвертих зрадників. Петлюра був глибоко переконаний, що за тих умов, у яких опинився наш народ після поразки національної революції, тільки сконсолідована еміграція здатна стати носієм атрибутів і духу української державності.

Усвідомивши, яку загрозу несе для майбутнього української державності розкладницька робота більшовицьких спецслужб у середовищі еміграції й остаточно переконавшись у тому, що Заходіві, заклопотаному власними повоєнними проблемами, не до підтримки українських національно-визвольних змагань, Симон Петлюра заходився розробляти план відродження власної державності, розраховуючи передовсім на тих, хто опинився з ним на чужині, але усвідомлював себе органічною частиною рідного народу. Такі його акції були виправданими, оскільки знову могли повторитися події початку XVIII століття: майже половина інтернованих у таборах Польщі українських вояків, піддавшись на солодкі обіцянки більшовицької пропаганди, до кінця 1922 року повернулися на батьківщину, інші перебували в щоденному пошуковій шматка хліба насущного – і саме таких легко було заманити на манівці. Петлюра, кинутий Польщею напризволяще, чітко усвідомив: без сконсолідованої української еміграції відродження української державності може відсунути на дуже далеку й, до того ж, непевну перспективу. Тобто треба було негайно рятувати українську еміграцію, формуючи з неї силу і волю українського відродження.

Головним Отаманом і урядом УНР вживалися всі заходи для з'єднання всіх козаків, розкиданих по чужих землях. Водночас він ставить завдання всім, починаючи від козака і закінчуючи старшинами, вчитись. Усі вони мають бути готовими, щоб на руїнах створити нову, велику, міцну і багату Україну. Треба, щоб вони повернулись до рідного краю освіченими, культурними, підготовленими до праці державного будівництва громадянами. В Україну не повинно повернутись ні одного неграмотного!

Той патріотизм Петлюри зуміла перебрати українська еміграція. Незважаючи на його загибель, на жорстоке придушення духовного відродження на батьківщині й колонізаційних землях (Північний Кавказ, Слобожанщина, Поволжя, Північний Казахстан, Сибір і Далекосхідний край), завдяки тимчасово дозволений російською більшовицькою владою українізації, вже не можна було спинити творення політичної сили, яка несла прапор боротьби на чужині.

Цей дух Великого Патріота і Державника України настільки глибоко пройняв учасників національно-визвольної боротьби за відродження самостійної й незалежної України, що не одне покоління їх вороги нашої держави називали і називають петлюрівцями. Як і після смерті Івана Мазепи, нарекли воріженьки наші його іменем усіх самостійників українського народу. І не можуть йому забути й досі головного «гріха» – піднімав українців до боротьби за власну гідність на землі батьків. І саме петлюрівщина як традиція безкомпромісної боротьби нашого народу викристалізувала й гартувала лави майбутніх українських героїв.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Саме сьогодні Україні потрібний дух Петлюри, його глибока віра у власні сили рідного народу. І тільки тоді, коли прах Голови Директорії й Головного Отамана військ УНР, як і багатьох інших наших державників, спочине в Пантеоні Української слави біля пам'ятника Хрестителя Руси-України князя Володимира в Києві, звідки добре видно усі українські землі, ось лише тоді ми по-справжньому утвердимось в державності й соборності: і вистоймо, і розбудуємо багату й процвітаючу Україну.

Без Петлюри завершити побудову справді незалежної Української держави не вдасться.

ЛІТЕРАТУРА

- ¹ Смовський К. Моя служба Україні під командуванням Гол. От. Симона Петлюри // Самостійна Україна. – 1956. – Ч. 5 – 6. – С. 15.
- ² Там само. – С. 15.
- ³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України: Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 20.
- ⁴ Там само. – Арк. 22.
- ⁵ Там само. – Арк. 21.
- ⁶ Там само. – Арк. 23.
- ⁷ Там само. – Арк. 27.
- ⁸ Там само. – Арк. 27.
- ⁹ Там само. – Арк. 75.
- ¹⁰ Штефан В. За правду і волю: спомини і дещо з історії Карпатської України. – Торонто, 1973. - Книга перша. – С. 62.
- ¹¹ Московские ведомости. – 1917. – 16 (29) мая.
- ¹² Воля (Київ). – 1917. – 6 серпня.
- ¹³ Войнарович Б. Симон Петлюра (3 нагоди 9-ої річниці трагічної його смерти). – Львів, 1935. – С.12, 13.

REFERENCES

- ¹ Smovskiy K. Moya sluzhba Ukraini pid komanduvannyam Hol. Ot. Symona Petlyury // Samostiynna Ukrayina. – 1956. – Ч. 5 – 6. – С. 15.
- ² Tam samo. – S. 15.
- ³ Tsentralnyj derzhavnyj arkhiv vyshchych orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy: F. 3807. – Op. 1. – Spr. 10. – Ark. 20.
- ⁴ Tam samo. – Ark. 22.
- ⁵ Tam samo. – Ark. 21.
- ⁶ Tam samo. – Ark. 23.
- ⁷ Tam samo. – Ark. 27.
- ⁸ Tam samo. – Ark. 27.
- ⁹ Tam samo. – Ark. 75.
- ¹⁰ Shtefan V. Za pravdu i volyu: spomyny i deshcho z istoriyi Karpat-s'koyi Ukrayiny. – Toronto, 1973. - Knyha persha. – S. 62.
- ¹¹ Moskovskyye vedomosty. – 1917. – 16 (29) maya.
- ¹² Volya (Kyiv). – 1917. – 6 serpnya.
- ¹³ Voynarovych B. Symon Petlyura (Z nahody 9-oyi richnytsi trahichnoyi yoho smerty). – Lviv, 1935. – S.12, 13.